

(Library Act - Requirement and Compulsory Provisions)

રૂપરેખા

- 8.0 ઉદ્દેશો
- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 ગ્રંથાલય અધિનિયમ
  - 8.2.1 ગ્રંથાલય ધારાની જરૂરિયાત
- 8.3 ગ્રંથાલય ધારામાં અનિવાર્ય જોગવાઈઓ
  - 8.3.1 વહીવટી જોગવાઈ
  - 8.3.2 નાણાકીય જોગવાઈ
  - 8.3.3 ગ્રંથાલય સેવાઓ
- 8.4 ભારતમાં ગ્રંથાલય ધારો
- 8.5 રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય ધારો
- 8.6 ભારતમાં ગ્રંથાલય ધારો અને વિશિષ્ટ લક્ષણો
- 8.7 સારાંશ
- 8.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 8.9 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)
- 8.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

8.0 ઉદ્દેશો (Objective)

- આ એકમમાં ગ્રંથાલય ધારાની અનિવાર્ય જોગવાઈઓથી પરિચિત થશો.
- રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય ધારાની ઉપયોગિતાથી વિદ્યાર્થીઓ માહિતગાર થશે.
- ભારતમાં ગ્રંથાલય ધારાની શરૂઆત જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં જુદા-જુદા સમયે થઈ હતી અને તેનો વર્ષ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત રીતે તપાસ કરીને કોઈ સ્વરૂપે અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તેની માહિતી દરેક વિદ્યાર્થીઓને મળી રહે તે છે.
- જુદી-જુદી નીતિઓ દ્વારા થયેલ ભલામણો અને માર્ગદર્શનો પ્રમાણે ગ્રંથાલય ધારાનો જુદા-જુદા રાજ્યોમાં અમલ કરવામાં આવેલ છે.

8.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

કોઈપણ માનવકાર્યો સફળ ત્યારે જ બને જ્યારે તેનું કાળજીપૂર્વકનું આયોજન અને નિષ્ઠાપૂર્વકનો અમલ થાય. ભારતમાં આઝાદી મળી ત્યારથી ગ્રંથાલયોનાં વિકાસ

ગ્રંથાલય અધિનિયમ (Library Act)

માટેનાં આયોજન અને કાર્યક્રમ નિર્માણનાં ઘણાં પ્રયત્નો થયા છે. આનું પરિણામ એકસરખું મળ્યું નથી તેમ છતાં નિઃશંક કહી શકાય કે વિવિધ સ્તરીય યોજના અને કાર્યક્રમો પર આધારિત ગ્રંથાલય સેવાનું વિશાળ માળખું ઊભું થયું છે. તમારી પાસે દેશની ગ્રંથાલય નીતિઓ, આયોજન પ્રક્રિયા અને કાર્યક્રમ નિર્માણનાં પ્રયાસો વ્યવસ્થાનને સારી રીતે સમજી શકાય. આ એકમનો હેતુ તમને ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે જે પ્રયત્નો થયા તેનો ખ્યાલ આપવાનો છે.

આધુનિક સમાજમાં માનવીની બધી જ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન સંસ્થાઓ દ્વારા થાય છે. આજે બધા જ મુખ્ય સામાજિક કાર્યો અને સંગઠનોનું કેન્દ્રીયકરણ કરવામાં આવે છે. પછી એ આર્થિક કાર્યક્રમ હોય કે સ્વાસ્થ્ય સેવા, શિક્ષણ હોય કે સંશોધન વ્યાપાર વ્યવસ્થા હોય કે ઉદ્યોગ પર્યાવરણની સુરક્ષા અથવા સંરક્ષણની વ્યવસ્થાને પણ સંસ્થાઓ સાથે સંગઠનોના માધ્યમથી સંપન્ન કરવામાં આવે છે. ગ્રંથાલયો તથા અન્ય એવી જાણીતી સંસ્થાઓ માહિતી કેન્દ્રો જેવી સંસ્થાઓ છે જે પ્રલેખોમાં અભિલેખબદ્ધ માહિતીનું જ્ઞાન એકત્રિત કરી સંગ્રહ કરી તેનું પ્રક્રિયાકરણ, વ્યવસ્થાપન, વિતરણ તથા પ્રસાર કરે છે. ગ્રંથાલયોને સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા અને તેમાં રહેલી માહિતીને લોકો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકે તે માટે ગ્રંથાલય ધારો (અધિનિયમ) જરૂરી હોય છે. ‘ધારો’ના કારણે ગ્રંથાલયો પ્રત્યે સમાજ, સરકાર સારી રીતે દેખરેખ રાખી શકે છે. અને તેને વ્યવસ્થિત ચલાવી શકવામાં મદદરૂપ બની રહે છે. માટે ગ્રંથાલય ધારો હોવો ખૂબ જ જરૂરી છે.

8.2 ગ્રંથાલય અધિનિયમ (Library Act)

8.2.1 ગ્રંથાલય ધારો અને તેની જરૂરિયાતની અનિવાર્ય જોગવાઈઓ

સમાજમાં સર્વાંગી વિકાસ માટે સામાજિક સ્વસ્થતા અને દરેક વ્યક્તિ માટે જ્ઞાનોપાર્જનની સુવિધા મળી રહે તે માટે ગ્રંથાલયો/સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા સર્વવિહીત છે. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો પૂરતા પ્રમાણમાં ફેલાવો થાય તે ગ્રંથાલયો ફૂલેફાલે ગ્રંથ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ, વાચક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જરૂરી સુવિધાઓની દૃષ્ટિ એ સમૃદ્ધ થાય એમ આપણે ઈચ્છીએ એ માટેની નાણાકીય જોગવાઈઓ ઉપરાંત રાખ-રખાવ માટે જરૂરી સલાહ સૂચનો સુદૃઢ વ્યવસ્થાતંત્ર ગ્રંથાલયોના પારસ્પરિક સંબંધો બધું જ જળવાઈ રહે તે માટે ‘ધારો’ હોવો અનિવાર્ય બને છે. વર્ષો પહેલા ભૂ.પૂ. રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી.વી. ગીરીએ કહેલું “ગ્રંથાલય વિકાસનાં ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવવા માટે યોગ્ય ગ્રંથાલય ધારો મહત્વનું પરિબળ છે. ગ્રંથાલય ધારો એ રાષ્ટ્રીય, પ્રાંતિય કે સ્થાનિક સત્તાઓ દ્વારા કાનૂની માન્યતા પ્રાપ્ત નિયમ છે.” એનો ઉપયોગ ગ્રંથાલયોમાંની સામગ્રીગ્રંથોની સુરક્ષા કરવી, ગ્રંથાલયોનો વિકાસ કરવો અને સેવાઓ નિરંતર ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે અગત્યનો છે. તે ઉપરાંત ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં સત્તા પરિવર્તનની પૂરેપૂરી શક્યતા રહેલી છે. સત્તા પરિવર્તન સાથે નીતિઓમાં પણ પરિવર્તન આવી શકે છે અને તેમ થતાં ગ્રંથાલયનાં સંચાલનમાં તેમજ વ્યવસ્થા તંત્રમાં મુશ્કેલી ઊભી થઈ

શકે છે. ધારાની ઉપસ્થિતિમાં ગ્રંથાલયોને વધુ સુદૃઢ સુરક્ષાકવચ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

“ધારો” બનતાં પહેલાં ગ્રંથાલય સંચાલન માટેનાં નિયમો જે નીચે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. નિયમોને કાયદો બનાવવા માટે વિધાનસભામાંથી પસાર થવું પડે છે. જેમ કે રાજ્યનાં કાયદા માટે વિધાનસભામાંથી કે રાષ્ટ્રીય સ્તરે સંસદમાંથી પસાર થવું પડે છે. આ ભારતમાં બંધારણીય જોગવાઈ છે અને તેની સમગ્ર રાજ્યમાં અને દેશમાં પ્રભવી અને પ્રભાવી સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન માટે તેમને ‘ધારા’નું ‘અધિનિયમ’નું “કાયદા”નું પીઠબળ પ્રાપ્ત થાય, જે ધારો કે અધિનિયમ સક્ષમ સત્તામંડળનો આધાર ધરાવતો હોય છે.

આ અનિવાર્યતાને ધ્યાનમાં લઈને શ્રી તેજોમૂર્તિએ ગ્રંથાલયધારાની જરૂરિયાતનાં કારણો નીચે મુજબ જણાવ્યાં છે.

- વ્યાપક સત્તાઓ સાથે વહીવટીય અને નિરીક્ષણ માળખાની રચના કરવા.
- સમગ્ર રાજ્ય, જિલ્લા અને ગ્રામ્ય સ્તર માટે સુનિયોજિત ગ્રંથાલય પદ્ધતિ પૂરી પાડવા.
- સ્થિર અને વાર્ષિક ધોરણે નાણાકીય સ્ત્રોત પૂરા પાડવા.
- ગ્રંથાલય સેવાઓનાં ધોરણો જાળવવા.
- ગ્રંથાલયોને નોકરશાહી અને રાજકીય વગદાર લોકોનાં હાથા બનવામાંથી બચાવવા.
- મફત ગ્રંથાલય સેવા પૂરી પાડવા.
- સુયોગ્ય ઉત્તરદાયિત્વ અને પ્રતિભાવની ખાતરી કરાવવા.
- ધારો સરકાર અને પ્રજા બંનેને જવાબદાર બનાવે છે.
- ધારો ગ્રંથાલય આયોજનને શક્ય બનાવે છે.

જુદા જુદા સ્વરૂપે આ ધારો ધારાસભાઓમાં પસાર પણ થયો છે અને અમલી બન્યો છે. જેમ કે ગુજરાતમાં 2001માં ધારા સભામાં ગ્રંથાલયધારો પસાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રત્યેક રાજ્યનાં ગ્રંથાલય ધારામાં રાજ્ય ગ્રંથાલય સમિતિની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ સમિતિ સરકારને પણ સલાહ સૂચન કરે છે અને ગ્રંથાલય વિકાસની સંપૂર્ણ જવાબદારી નિભાવે છે.

ભારતમાં જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય ધારાઓ કે જેને અધિનિયમ, પબ્લિક લાયબ્રેરી એક્ટ કહીએ છીએ તે ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમજ ગ્રંથાલય સમિતિનું સ્વરૂપ શું છે તે નીચેનાં કોઠામાં દર્શાવેલ છે.

ક્રમ	રાજ્ય	વર્ષ	નામ/વિધાન/નોંધ	અધ્યક્ષ	સચિવ	સત્તામંડળ
1.	કોલ્હાપુર	1945	કોલ્હાપુર પબ્લિક લાયબ્રેરીઝ એક્ટ			
2.	તામિલનાડુ	1948	મદ્રાસ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ શિક્ષણમંત્રી એક્ટ		રાજ્ય ગ્રંથાલય સમિતિ	(સલાહકાર)

1 એપ્રિલ 1950થી

અમલ

1959માં મદ્રાસ રાજ્યનું

તામિલનાડુ રાજ્ય નામ

બદલાતાં ધારાનું નામ

બદલીને “Tamilnadu”

Public Libraries Act”

રાખવામાં આવ્યું.

3. હૈદરાબાદ 1955 હૈદરાબાદ પબ્લિક
લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ
એ જ વર્ષમાં અમલ
અમલનો પ્રદેશ
Telangana

4. આંધ્રપ્રદેશ 1960 આંધ્રપ્રદેશ પબ્લિક સાર્વજનિક આંધ્રપ્રદેશ
લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ ગ્રંથાલય ગ્રંથાલય
Telangana નિયામક પરિષદ
આંધ્રમાં વિકિનીકરણ
થતાં આંધ્રમાં Madras
Public Libraries Act
અમલમાં હતો અને
Telangana
હૈદરાબાદ પબ્લિક
લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ અમલમાં
હતો, નવા જોડાણથી
ઉદય થતાં આંધ્રપ્રદેશ
માટે બંને ધારાનાં
જોડાણથી સુધાર
વધારા સાથેનો
એક્ટ આંધ્રપ્રદેશ
પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ
એક્ટથી પ્રચલિત થયો
1 એપ્રિલ 1960થી અમલ

5. કર્ણાટક 1965 મૈસૂર પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ રાજ્ય રાજ્ય ગ્રંથાલય
એક્ટ શિક્ષણમંત્રી ગ્રંથાલય સત્તામંડળ
મૈસૂર રાજ્યનું (સત્તા સાથે
નવું નામ કર્ણાટક સલાહકાર)
રાજ્ય થતાં ધારાનું
નામ બદલીને કર્ણાટક
પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ
એક્ટ રાખવામાં આવ્યું
22 એપ્રિલ 1968થી
અમલ.

6.	મહારાષ્ટ્ર	1967	મહારાષ્ટ્ર પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ 1 એપ્રિલ 1967થી અમલમાં	શિક્ષણમંત્રી	ગ્રંથાલય	રાજ્ય ગ્રંથાલય કાઉન્સિલ (સલાહકાર)
7.	પશ્ચિમ બંગાળ	1979થી 1979	મહારાષ્ટ્ર પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ તુરત જ અમલમાં	અમલ ચાર્જ સંભાળતા મંત્રી	ગ્રંથાલય નિયામક	રાજ્ય ગ્રંથાલય કાઉન્સિલ (સલાહકાર)
8.	મણિપુર	1989	મણિપુર પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	શિક્ષણમંત્રી	ગ્રંથાલય	રાજ્ય ગ્રંથાલય કાઉન્સિલ રાજ્ય
9.	કેરલ	1989	કેરળ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ			ગ્રંથાલય કાઉન્સિલ
10.	હરિયાણા	1989	હરિયાણા પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	ગ્રંથાલયોનો ચાર્જ સંભાળતા મંત્રી	ગ્રંથાલય નિયામક	રાજ્ય ગ્રંથાલય કાઉન્સિલ
11.	મિઝોરમ	1993	મિઝોરમ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	શિક્ષણ અને માનવ સંશોધન મંત્રી	શિક્ષણ અને માનવ સંશોધન વિભાગના સચિવ	રાજ્ય ગ્રંથાલય કાઉન્સિલ
12.	ગોવા	1993	'ગોવા પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ'	ગ્રંથાલયનો ચાર્જ સંભાળતા મંત્રી	રાજ્ય ગ્રંથાલય	રાજ્યગ્રંથ કાઉન્સિલ
13.	ગુજરાત	2001	ગુજરાત પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	ગ્રંથાલયનો ચાર્જ સંભાળતા મંત્રી	રાજ્ય ગ્રંથાલય નિયામક	રાજ્ય ગ્રંથાલય કાઉન્સિલ
14.	ઓરિસ્સા	2001	ઓરિસ્સા પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	પ્રવાસન અને સાંસ્કૃતિક વિભાગનો ચાર્જ સંભાળતા મંત્રી	સાર્વજનિક ગ્રંથાલય નિયામક	ઓરિસ્સા સાર્વજનિક ગ્રંથાલય પરિષદ

ગ્રંથાલય અધિનિયમ (Library Act)

15. ઉત્તરાંચલ	2005 ઉત્તરાંચલ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	શિક્ષણનો ચાર્જ સંભાળતા મંત્રી		રાજ્ય ગ્રંથાલય સમિતિ
16. રાજસ્થાન	2006 રાજસ્થાન પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	ગ્રંથાલયનો ચાર્જ સંભાળતા મંત્રી	સાર્વજનિક ગ્રંથાલય નિયામક	રાજ્ય ગ્રંથાલય પરિષદ
17. ઉત્તરપ્રદેશ	2006 ઉત્તરપ્રદેશ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	માધ્યમિક શિક્ષણ વિભાગના મંત્રી	વિશેષ ફરજ ઉપરનાં અધિકારી ગ્રંથાલય એકમ	રાજ્ય ગ્રંથાલય પરિષદ
18. છત્તીસગઢ	2008 છત્તીસગઢ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ	શાળા શિક્ષણ વિભાગના મંત્રી	વિશેષ ફરજ ઉપરનાં અધિકારી (ગ્રંથાલય એકમ)	રાજ્ય ગ્રંથાલય પરિષદ

8.3 ગ્રંથાલય ધારામાં અનિવાર્ય જોગવાઈઓ (Mandatory Provisions in Library Act)

શ્રી રંગનાથન અને અન્ય વિચારકોએ ગ્રંથાલય ધારામાં અનિવાર્યપણે શું જોગવાઈઓ હોવી જોઈએ તેનો ગંભીરતાપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે.

આ જોગવાઈઓમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

1. વહીવટી
2. નાણાકીય વ્યવસ્થા
3. ગ્રંથાલય સેવાઓ

1. વહીવટી - ધારામાં રાજ્ય સત્તાની સમજ સ્થાનિક સ્તરની પુસ્તકાલય સમિતિઓની રચના, તેની સમય મર્યાદા, કાર્યો, અધિકારો, જવાબદારીઓનું પૂર્ણ વિવરણ.
2. નાણાકીય વ્યવસ્થા - ગ્રંથાલય માટે જરૂરી નાણાંની વ્યવસ્થા આવક જીવક માટેનાં નિયમો ગ્રંથાલય સત્તામંડળોને કર, અનુદાન તેમજ નાણાં એકત્ર કરવાના અધિકારો સમયાંતરે સરકાર દ્વારા અનુદાનમાં સુધારા વધારા કરવાની જોગવાઈ હોવી જોઈએ.

3. ગ્રંથાલય સેવાઓ - ગ્રંથાલયની સેવાઓ દરેકને પ્રાપ્ત થાય તે માટેની પ્રશાસનિક જોગવાઈઓ અનિવાર્ય છે. જેમ કે (A) રાજ્ય ગ્રંથાલય સેવા (B) ગ્રંથાલયનાં તમામ અધિકારીઓ તેમની યોગ્યતા, કાર્ય, અધિકારો વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન.
4. ગ્રંથાલયમાં તમામ વિભાગો માટે અલગ કર્મચારીની જોગવાઈ.
5. પુસ્તક પસંદગી, આંતર ગ્રંથાલય સહયોગ, વાંચન સામગ્રીનું આદાન-પ્રદાન, કમ્પ્યુટર સેવાની જોગવાઈ સમગ્રપણે જોતાં નીચે મુજબની વિશેષતાઓ જરૂરી છે.
  1. ધારામાં સ્થાનિક અને રાજ્ય સ્તરનાં ગ્રંથાલય
  2. ધારાની ભાષા સરળ તેમજ ભવિષ્યમાં જરૂર પડે નવસંસ્કરણ કરવાની જરૂર પડે તો, સરળતા રહે તેવી જોગવાઈ
  3. ધારામાં વપરાયેલ તમામ પદોની સુનિશ્ચિત વ્યાખ્યા.
  4. ધારામાં નાણાકીય વ્યવસ્થા અને આવક-જાવકની સુસ્પષ્ટ સમજણ.
  5. ધારામાં ગ્રંથાલય સેવાને નિઃશુલ્ક બનાવવાની જોગવાઈ
  6. રાજકીય પરિવર્તનોથી મુક્ત
  7. બધી જ જોગવાઈઓ ગ્રંથાલય વિકાસમાં સહાયક બને તેવી
  8. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયો સાથે સંવાહિતતાની સુગમ્યતા.

8.4 ભારતમાં ગ્રંથાલય ધારો (Library Act in India)

ગ્રંથાલય ધારાનો ઇતિહાસ જોતાં તા. 14 ઓગસ્ટ, 1850નો દિવસ અગત્યનો છે. તે દિવસે ઈંગ્લેન્ડની સંસદમાં કેટલાક દૃષ્ટિ સંપન્ન વ્યક્તિઓના પ્રયત્નોને કારણે ‘બ્રિટિશ ગ્રંથાલય ધારો’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. વિલિયમ એવર્ટ, જોસેફ બ્રધર સ્ટોન, નામના બે સાંસદો અને એડવર્ડ નામના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમના અધિકારીનું આ બાબતમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું.

પરંતુ ભારતમાં આધારો ઘણા લાંબા સમય પછી અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિનાં ઘણાં વર્ષો પસાર થયા પછી ક્રમે ક્રમે વિવિધ રાજ્યોમાં અસ્તિત્વમાં આવી રહ્યો છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં બંધારણમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓની જવાબદારી રાજ્યોને સોંપવામાં આવેલ છે અને તેથી દરેક રાજ્યે પોતાનો આગવો ગ્રંથાલયધારો તૈયાર કરવો પડે તેવી પરિસ્થિતિ ભારતમાં છે. તેથી રાષ્ટ્રીય ધોરણે ભારતમાં કોઈ ગ્રંથાલય ધારો અમલમાં આવી શક્યો નથી. પરંતુ તેમ છતાં બધાં રાજ્યોમાં સત્વરે ગ્રંથાલય ધારો તૈયાર કરવા માર્ગદર્શક બને તેવો આદર્શ ગ્રંથાલય ધારો સૂચવવા ઈ.સ. 1930 થી ઈ.સ. 1991 સુધી અનેક સંનિષ્ઠ પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા અને આદર્શ-ગ્રંથાલયધારાના મુસદ્દા તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આવા કુલ 4 આદર્શ કે નમૂનારૂપ મુસદ્દા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

ગ્રંથાલય અધિનિયમ (Library Act)

જેમાં સર્વપ્રથમ મુસદ્દો ડૉ. રંગનાથને તૈયાર કર્યો અને 'Model Public Library Act' રૂપે બનારસમાં 1930 First all India Education Conference માં માં રજૂ કર્યો.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પૂર્વેના આ સમયગાળો છે. તે સમયે મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળ પ્રેસિડેન્સીમાં પણ આ પ્રકારનાં પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા પણ ઝાઝી સફળતા મળી નહિ. આ દરમિયાન ડૉ. રંગનાથન દ્વારા 1930માં તૈયાર કરવામાં આવેલા નમૂનારૂપ ધારામાં ચર્ચા વિચારણાઓ અને સંશોધનો થતાં રહ્યા જેને પરિણામે 1942, 1950, 1957, 1964 અને 1972 માં મૂળ એક્ટમાં સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા. દરમિયાન ભારત સરકાર દ્વારા એક ગ્રંથાલય સલાહકાર સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી. જેના અધ્યક્ષ શ્રી કે.પી.સિંહા હતા.

આ સમિતિનાં 1958નાં અહેવાલમાં પણ રાજ્ય સરકારોને ગ્રંથાલય ધારો પસાર કરવા સૂચન કરેલ. આ સૂચનાના અનુસંધાને 1959માં એક સમિતિની રચના થઈ જેનું કામ રાજ્યો માટે Model Library Act તૈયાર કરવાનું હતું. આ સમિતિના અધ્યક્ષ ડૉ. એમ.ડી.સેન હતાં. સમિતિ એ 1962માં એક નમૂનારૂપ મુસદ્દો 'Model Library Bill' રૂપે તૈયાર કર્યો અને તે રાજ્ય સરકારોને મોકલવામાં આવ્યો. આ મુસદ્દા ઉપર પણ ઘણી વિશેષ ચર્ચા વિચારણાઓ વિવિધ પરિસંવાદોમાં થઈ અને ફરી ILA દ્વારા ડૉ. વેંકટપૈયાને 1989માં 'Model Public Library Act' તૈયાર કરવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી. એમણે તૈયાર કરેલ મુસદ્દા ઉપર પણ સઘન ચર્ચા-વિચારણાઓ કરી અને 1991માં આ મુસદ્દો પણ પુનઃ સંશોધન માટે હજુ પણ આ ધારામાં ઉણપો રહી જવા પામી છે. એમ કેટલાંક વિદ્વાનો માને છે. પ્રો. શ્રી. નરસિંહ રાજુએ આ સ્થિતિ સુધારવા કેટલાંક સૂચનો પણ કર્યા છે. તે નોંધવું રહ્યું.

8.5 રાજ્યોમાં ગ્રંથાલય ધારો (Suppose Library in the State)

આપણે જોયું કે સ્વતંત્ર ભારતનાં બંધારણમાં ગ્રંથાલય ધારાની બાબત રાજ્યોને આધીન છે. અલબત્ત એ માટે આદર્શ ધારો તૈયાર થાય તે માટે રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સંનિષ્ઠ પ્રયાસો પણ થયા છે. ભૂતપૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ એ ગ્રંથાલય ધારાની જરૂરિયાત જણાવી ત્યારે અફસોસ પણ વ્યક્ત કર્યો છે. કે માત્ર ચાર-પાંચ રાજ્યોમાં જ ધારો અમલમાં છે. જો કે આજે એ પરિસ્થિતિમાં સુધારો આવેલ છે. અને બહુ થોડાં રાજ્યો બાદ કરતાં બાકીનાં રાજ્યોમાં લાગુ થવાનો બાકી છે.

8.6 ભારતમાં ગ્રંથાલય ધારો અને વિશિષ્ટ લક્ષણો (The Library Act in India and its Special Features)

આ ઉપરથી ભારતનાં ગ્રંથાલયધારાનાં નીચેનાં મુખ્ય લક્ષણો તારવી શકીએ.

- ભારતનાં બંધારણ મુજબ ગ્રંથાલય વિકાસની જવાબદારી રાજ્યોની છે.

- તેને કારણ દરેક રાજ્યનાં અલગ ગ્રંથાલય ધારાઓ તૈયાર થઈને જે તે રાજ્યની ધારાસભામાં પસાર થાય તે જરૂરી છે.
- ભારતનાં બધા રાજ્યોમાં લગભગ સમાનપણે ધારો તૈયાર થાય તે માટે ઘણી ક્વાયત થઈ છે અને માર્ગદર્શક આદર્શ Model ધારાઓ તૈયાર થયા છે. દરેક રાજ્યનાં ધારામાં ગ્રંથાલય સમિતિની રચનાની જોગવાઈ છે.

8.7 સારાંશ (Summary)

આપણા દેશમાં મોડા મોડા પણ ગ્રંથાલય ધારો લાગુ થયો તે એક તો સારી બાબત છે. ગ્રંથાલય ધારાને કારણે ગ્રંથાલયોમાં સરકાર તરફથી અનુદાન મળતાં થયા. તેથી ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથભંડારનો લોકો ઉપયોગ કરતાં થયાં અને સારા સમાજની રચના પણ થઈ રહી છે. આમ ગ્રંથાલય ધારો હજુ પણ જે રાજ્યોમાં લાગુ નથી થયો ત્યાં ઝડપથી લાગુ થાય તેવા પગલાં લેવાં જોઈએ અને દેશનાં દરેક નાગરિકો સારા ગ્રંથો અને ગ્રંથાલયોનો ઉપયોગ કરતાં થાય તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો

નોંધ : (1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તર લખો.

(2) એકમનાં અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારા ઉત્તરને સમજાવો.

- ટૂંકનોંધ લખો

1. ગ્રંથાલય ધારો

.....

.....

.....

.....

.....

2. ગ્રંથાલય ધારામાં અનિવાર્ય જોગવાઈઓ

.....

.....

3. ભારતમાં ગ્રંથાલય ધારો

8.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answer the Self Check Exercises)

---

1. ગ્રંથાલય ધારો

સમાજમાં સર્વાંગી વિકાસ માટે સામાજિક સ્વસ્થતા અને દરેક વ્યક્તિ માટે જ્ઞાનોપાર્જનની સુવિધા મળી રહે તે માટે ગ્રંથાલયો/સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા સર્વવિહીત છે. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો પૂરતા પ્રમાણમાં ફેલાવો થાય તે ગ્રંથાલયો ફૂલેફાલે ગ્રંથ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ, વાચક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જરૂરી સુવિધાઓની દૃષ્ટિ એ સમૃદ્ધ થાય એમ આપણે ઈચ્છીએ એ માટેની નાણાકીય જોગવાઈઓ ઉપરાંત રાખ-રખાવ માટે જરૂરી સલાહ સૂચનો સુદૃઢ વ્યવસ્થાતંત્ર ગ્રંથાલયોના પારસ્પરિક સંબંધો બંધુ જ જળવાઈ રહે તે માટે ‘ધારો’ હોવો અનિવાર્ય બને છે. વર્ષો પહેલા ભૂ.પૂ. રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી.વી. ગીરીએ કહેલું “ગ્રંથાલય વિકાસનાં ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ લાવવા માટે યોગ્ય ગ્રંથાલય ધારો મહત્ત્વનું પરિબળ છે. ગ્રંથાલય ધારો એ રાષ્ટ્રીય, પ્રાંતિય કે સ્થાનિક સત્તાઓ દ્વારા કાનૂની માન્યતા પ્રાપ્ત નિયમ છે.” એનો ઉપયોગ ગ્રંથાલયોમાંની સામગ્રીગ્રંથોની સુરક્ષા કરવી, ગ્રંથાલયોનો વિકાસ કરવો અને સેવાઓ નિરંતર ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે અગત્યનો છે. તે ઉપરાંત ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં સત્તા પરિવર્તનની પૂરેપૂરી શક્યતા રહેલી છે. સત્તા પરિવર્તન સાથે નીતિઓમાં પણ પરિવર્તન આવી શકે છે અને તેમ થતાં ગ્રંથાલયનાં સંચાલનમાં તેમજ વ્યવસ્થા તંત્રમાં મુશ્કેલી ઊભી થઈ શકે છે. ધારાની ઉપસ્થિતિમાં ગ્રંથાલયોને વધુ સુદૃઢ સુરક્ષાકવચ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

“ધારો” બનતાં પહેલાં ગ્રંથાલય સંચાલન માટેનાં નિયમો જે નીચે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. નિયમોને કાયદો બનાવવા માટે વિધાનસભામાંથી પસાર થવું પડે છે. જેમ કે રાજ્યનાં કાયદા માટે વિધાનસભામાંથી કે રાષ્ટ્રીય સ્તરે સંસદમાંથી પસાર થવું પડે છે. આ ભારતમાં બંધારણીય જોગવાઈ છે અને તેની સમગ્ર રાજ્યમાં અને દેશમાં પ્રભવી અને પ્રભાવી સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન માટે તેમને ‘ધારા’નું ‘અધિનિયમ’નું ‘કાયદા’નું પીઠબળ પ્રાપ્ત થાય, જે ધારો કે અધિનિયમ સક્ષમ સત્તામંડળનો આધાર ધરાવતો હોય છે.

આ અનિવાર્યતાને ધ્યાનમાં લઈને શ્રી તેજોમૂર્તિએ ગ્રંથાલયધારાની જરૂરિયાતનાં કારણો નીચે મુજબ જણાવ્યાં છે.

- વ્યાપક સત્તાઓ સાથે વહીવટીય અને નિરીક્ષણ માળખાની રચના કરવા.
- સમગ્ર રાજ્ય, જિલ્લા અને ગ્રામ્ય સ્તર માટે સુનિયોજિત ગ્રંથાલય પદ્ધતિ પૂરી પાડવા.
- સ્થિર અને વાર્ષિક ધોરણે નાણાકીય સ્ત્રોત પૂરા પાડવા.
- ગ્રંથાલય સેવાઓનાં ધોરણો જાળવવા.
- ગ્રંથાલયોને નોકરશાહી અને રાજકીય વગદાર લોકોનાં હાથા બનવામાંથી બચાવવા.
- મફત ગ્રંથાલય સેવા પૂરી પાડવા.
- સુયોગ્ય ઉત્તરદાયિત્વ અને પ્રતિભાવની ખાતરી કરાવવા.
- ધારો સરકાર અને પ્રજા બંનેને જવાબદાર બનાવે છે.
- ધારો ગ્રંથાલય આયોજનને શક્ય બનાવે છે.

જુદા જુદા સ્વરૂપે આ ધારો ધારાસભાઓમાં પસાર પણ થયો છે અને અમલી બન્યો છે. જેમ કે ગુજરાતમાં 2001માં ધારા સભામાં ગ્રંથાલયધારો પસાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રત્યેક રાજ્યનાં ગ્રંથાલય ધારામાં રાજ્ય ગ્રંથાલય સમિતિની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ સમિતિ સરકારને પણ સલાહ સૂચન કરે છે અને ગ્રંથાલય વિકાસની સંપૂર્ણ જવાબદારી નિભાવે છે.

2. અનિવાર્ય જોગવાઈઓ

આ જોગવાઈઓમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

1. વહીવટી
2. નાણાકીય વ્યવસ્થા
3. ગ્રંથાલય સેવાઓ

1. વહીવટી - ધારામાં રાજ્ય સત્તાની સમજ સ્થાનિક સ્તરની પુસ્તકાલય સમિતિઓની રચના, તેની સમય મર્યાદા, કાર્યો, અધિકારો, જવાબદારીઓનું પૂર્ણ વિવરણ.

ગ્રંથાલય અધિનિયમ (Library Act)

2. નાણાકીય વ્યવસ્થા - ગ્રંથાલય માટે જરૂરી નાણાંની વ્યવસ્થા આવક જીવક માટેનાં નિયમો ગ્રંથાલય સત્તામંડળોને કર, અનુદાન તેમજ નાણાં એકત્ર કરવાના અધિકારો સમયાંતરે સરકાર દ્વારા અનુદાનમાં સુધારા વધારા કરવાની જોગવાઈ હોવી જોઈએ.
3. ગ્રંથાલય સેવાઓ - ગ્રંથાલયની સેવાઓ દરેકને પ્રાપ્ત થાય તે માટેની પ્રશાસનિક જોગવાઈઓ અનિવાર્ય છે. જેમ કે (A) રાજ્ય ગ્રંથાલય સેવા (B) ગ્રંથાલયનાં તમામ અધિકારીઓ તેમની યોગ્યતા, કાર્ય, અધિકારો વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન.
4. ગ્રંથાલયમાં તમામ વિભાગો માટે અલગ કર્મચારીની જોગવાઈ.
5. પુસ્તક પસંદગી, આંતર ગ્રંથાલય સહયોગ, વાંચન સામગ્રીનું આદાન-પ્રદાન, કમ્પ્યુટર સેવાની જોગવાઈ સમગ્રપણે જોતાં નીચે મુજબની વિશેષતાઓ જરૂરી છે.

1. ધારામાં સ્થાનિક અને રાજ્ય સ્તરનાં ગ્રંથાલય
2. ધારાની ભાષા સરળ તેમજ ભવિષ્યમાં જરૂર પડે નવસંસ્કરણ કરવાની જરૂર પડે તો, સરળતા રહે તેવી જોગવાઈ
3. ધારામાં વપરાયેલ તમામ પદોની સુનિશ્ચિત વ્યાખ્યા.
4. ધારામાં નાણાકીય વ્યવસ્થા અને આવક-જીવકની સુસ્પષ્ટ સમજણ.
5. ધારામાં ગ્રંથાલય સેવાને નિ:શુલ્ક બનાવવાની જોગવાઈ
6. રાજકીય પરિવર્તનોથી મુક્ત
7. બધી જ જોગવાઈઓ ગ્રંથાલય વિકાસમાં સહાયક બને તેવી
8. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલયો સાથે સંવાહિતતાની સુગમ્યતા.

3. ભારતમાં ગ્રંથાલય ધારો

ગ્રંથાલય ધારાનો ઇતિહાસ જોતાં તા. 14 ઓગસ્ટ, 1850નો દિવસ અગત્યનો છે. તે દિવસે ઈંગ્લેન્ડની સંસદમાં કેટલાક દષ્ટિ સંપન્ન વ્યક્તિઓના પ્રયત્નોને કારણે ‘બ્રિટિશ ગ્રંથાલય ધારો’ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. વિલિયમ એવર્ટ, જોસેફ બ્રધર સ્ટોન, નામના બે સાંસદો અને એડવર્ડ નામના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમના અધિકારીનું આ બાબતમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું.

પરંતુ ભારતમાં આધારો ઘણા લાંબા સમય પછી અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિનાં ઘણાં વર્ષો પસાર થયા પછી ક્રમે ક્રમે વિવિધ રાજ્યોમાં અસ્તિત્વમાં આવી રહ્યો છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં બંધારણમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલય સેવાઓની જવાબદારી રાજ્યોને સોંપવામાં આવેલ છે અને તેથી દરેક રાજ્યે પોતાનો આગવો ગ્રંથાલયધારો તૈયાર કરવો પડે તેવી પરિસ્થિતિ ભારતમાં છે. તેથી રાષ્ટ્રીય ધોરણે ભારતમાં કોઈ ગ્રંથાલય ધારો અમલમાં આવી શક્યો નથી. પરંતુ તેમ છતાં બધાં રાજ્યોમાં સત્વરે ગ્રંથાલય ધારો તૈયાર કરવા માર્ગદર્શક બને તેવો આદર્શ ગ્રંથાલય ધારો સૂચવવા ઈ.સ. 1930

થી ઈ.સ. 1991 સુધી અનેક સંનિષ્ઠ પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા અને આદર્શ-ગ્રંથાલયધારાના મુસદ્દા તૈયાર કરવામાં આવ્યા. આવા કુલ 4 આદર્શ કે નમૂનારૂપ મુસદ્દા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

જેમાં સર્વપ્રથમ મુસદ્દો ડૉ. રંગનાથને તૈયાર કર્યો અને ‘Model Public Library Act’ રૂપે બનારસમાં 1930 First all India Education Conference માં માં રજૂ કર્યો.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પૂર્વેના આ સમયગાળો છે. તે સમયે મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળ પ્રેસિડેન્સીમાં પણ આ પ્રકારનાં પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા પણ ઝાઝી સફળતા મળી નહિ. આ દરમિયાન ડૉ. રંગનાથન દ્વારા 1930માં તૈયાર કરવામાં આવેલા નમૂનારૂપ ધારામાં ચર્ચા વિચારણાઓ અને સંશોધનો થતાં રહ્યા જેને પરિણામે 1942, 1950, 1957, 1964 અને 1972 માં મૂળ એક્ટમાં સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા. દરમિયાન ભારત સરકાર દ્વારા એક ગ્રંથાલય સલાહકાર સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી. જેના અધ્યક્ષ શ્રી કે.પી.સિંહા હતા.

આ સમિતિનાં 1958નાં અહેવાલમાં પણ રાજ્ય સરકારોને ગ્રંથાલય ધારો પસાર કરવા સૂચન કરેલ. આ સૂચનાના અનુસંધાને 1959માં એક સમિતિની રચના થઈ જેનું કામ રાજ્યો માટે Model Library Act તૈયાર કરવાનું હતું. આ સમિતિના અધ્યક્ષ ડૉ. એમ.ડી.સેન હતાં. સમિતિ એ 1962માં એક નમૂનારૂપ મુસદ્દો ‘Model Library Bill’ રૂપે તૈયાર કર્યો અને તે રાજ્ય સરકારોને મોકલવામાં આવ્યો. આ મુસદ્દા ઉપર પણ ઘણી વિશેષ ચર્ચા વિચારણાઓ વિવિધ પરિસંવાદોમાં થઈ અને ફરી ILA દ્વારા ડૉ. વેંકટપૈયાને 1989માં ‘Model Public Library Act’ તૈયાર કરવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી. એમણે તૈયાર કરેલ મુસદ્દા ઉપર પણ સઘન ચર્ચા-વિચારણાઓ કરી અને 1991માં આ મુસદ્દો પણ પુનઃ સંશોધન માટે હજુ પણ આ ધારામાં ઉણપો રહી જવા પામી છે. એમ કેટલાંક વિદ્વાનો માને છે. પ્રો. શ્રી. નરસિંહ રાજુએ આ સ્થિતિ સુધારવા કેટલાંક સૂચનો પણ કર્યા છે. તે નોંધવું રહ્યું.

8.9 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)

1. છત્તીસગઢ રાજ્યમાં ગ્રંથાલય ધારો ક્યારે લાગુ પડ્યો ?
 (A) 2008 (B) 1993
 (C) 1989 (D) 2001
2. કોલ્હાપુરમાં કઈ સાલમાં ગ્રંથાલય ધારો લાગુ પડ્યો ?
 (A) 1965 (B) 1967
 (C) 1945 (D) 1955
3. 1955માં કયા રાજ્યમાં ‘પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ’ લાગુ પડ્યો ?
 (A) હૈદરાબાદ (B) મહારાષ્ટ્ર
 (C) કર્ણાટક (D) આંધ્રપ્રદેશ

ગ્રંથાલય અધિનિયમ (Library Act)

4. 1965માં કઈ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટની શરૂઆત થઈ ?
(A) મહારાષ્ટ્ર (B) કર્ણાટક
(C) ગુજરાત (D) રાજસ્થાન
5. 2005માં કઈ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ લાગુ થયો ?
(A) ઉત્તરાંચલ (B) છત્તીસગઢ
(C) ઉત્તરપ્રદેશ (D) રાજસ્થાન
6. પશ્ચિમ બંગાળમાં કયા વર્ષમાં ગ્રંથાલય ધારો લાગુ પડ્યો ?
(A) 1989 (B) 1979
(C) 1993 (D) 2008
7. 2001માં કયા કયા રાજ્યમાં ગ્રંથાલય ધારો લાગુ પડ્યો.
(A) ગુજરાત, ઓરિસ્સા (B) રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ
(C) ગોવા, ગુજરાત (D) હરિયાણા, કેરળ
8. આંધ્રપ્રદેશમાં કયા વર્ષમાં ગ્રંથાલય ધારો શરૂ થયો.
(A) 1965 (B) 1960
(C) 1955 (D) 1945
9. તમિલનાડુમાં કયા વર્ષમાં 'મદ્રાસ પબ્લિક લાઈબ્રેરીઝ એક્ટ' શરૂ કર્યો.
(A) 1955 (B) 1945
(C) 1948 (D) 1960
10. મિઝોરમ, ગોવામાં કયા વર્ષમાં ગ્રંથાલય ધારો લાગુ પડ્યો ?
(A) 2001 (B) 1993
(C) 2008 (D) 2005

ઉત્તરો :

- (1) A, (2) C, (3) A, (4) B, (5) A,
(6) B, (7) A, (8) A, (9) C, (10) B

8.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાચન (Reference and Further Reading)

---

1. ચૌહાણ મિનલ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયની સામાજિક ભૂમિકા, અમદાવાદ
સેજલ પ્રકાશન, 1993, 28
2. એજન, 383
3. Narsimha Rajiv, G.V.S.L. 'Library Legislation in India an
Introduction' Libraries and Information Studies of prof. D.R.
Kalia, Ed. by J.I. sardana. New Delhi.
Concept Publishing Company. 2002, 383.

